

УДК 325.54:341–221.3(447.82)

ПРАВОВА ОСНОВА ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЦІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ НА ТЕРИТОРІЮ ПОЛЬЩІ (1939–1940 рр.)

Михайло КОСТЮК

Луцький національний технічний університет,
кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства

Висвітлюється зміст радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р., яка містить основні правові підстави акції виселення німецьких колоністів з території Західної України та Західної Білорусії зимою 1939–40 рр.

Ключові слова: угода, евакуація, майно, описи, Змішана Комісія, Уповноважені, контрольно-пропускні пункти.

Одним із геополітичних наслідків початку Другої світової війни став поділ території Польщі між СРСР та фашистською Німеччиною. Поява нового спільного кордону між ними змусила політичне керівництво обох тоталітарних режимів якомога швидше виробити спільну політику щодо непольського населення, що опинилося в зонах їх державних інтересів. Це стосувалося, зокрема, німецького населення, що жило в Західній Україні та Західній Білорусії, а також українців та білорусів, що опинилися тепер на окупованих Німеччиною польських землях на захід від нового радянсько-німецького кордону.

Доля цих людей вирішувалась під час швидкоплинних радянсько-німецьких переговорів у Москві, які завершилися підписанням 16 листопада 1939 р. відповідного міжурядового договору під офіційною назвою “Соглашение между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территорий бывшей Польши, отошедших в зону государственных интересов Германии, и немецкого населения с территорий, отошедших в зону государственных интересов Союза ССР”¹. Текст цієї угоди зберігається у фондах Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН. Зважаючи на те, що цей важливий історичний документ досі не публікувався ні в Україні, ні в Росії і практично невідомий дослідникам, а тема виселення німецького населення з території Західної України та Західної Білорусії практично не висвітлювалась у вітчизняній історіографії, нам видається доцільним хоча б стисло викласти зміст його основних засад.

Текст угоди надрукований німецькою та російською мовами, складається із трьох частин і двадцяти трьох статей. Перша частина “Общие положения” охоплює п’ять статей (ст. 1–5). Саме у першій із них йдеться про переселення “граждан немецкой национальности, проживающих на территориях бывшей

Польши, ныне находящихся в границах государственных интересов Союза ССР”². Тут же вказувалось на добровільність евакуації і підкреслювалось, що примус не може застосовуватись ні в якій формі. Право евакуації поширювалось і на осіб, які перебували у місцях позбавлення волі, а також на тих, хто зазнав переслідувань з боку колишньої польської влади.

Друга стаття визначала терміни проведення акції переселення: з дня підписання угоди (16 листопада 1939 р.) і до 1 березня 1940 р. Слід зауважити, що визначений термін припадав на зимову пору року і був досить стислий, хоча переселити передбачалося десятки тисяч людей з обох боків кордону.

Третя стаття була найоб’ємнішою: вона визначала конкретні правила, які стосувалися права на вивезення власного майна. Зокрема тим, хто переселявся залізницею або автомобільним транспортом, дозволялося брати з собою особистого багажу (крім ручного) вагою не більше 50 кг для глави сім’ї та одиноких і 25 кг на кожного члена сім’ї. При евакуації гужовим транспортом дозволялось вивозити особистого майна в обсязі не більше однієї парокінної упряжки на одне господарство. Крім того ті, хто виселявся власним кінним транспортом, мали право вивезти й частину домашньої худоби та птиці. Особам спеціалізованих професій (ремісникам, медикам, художникам і т. п.) дозволялось взяти понад загальностановлені обсяги багажу ще й предмети, необхідні їм для здійснення їхньої професійної діяльності. Дозволялось також вивозити документи й акти особистого характеру та різного роду громадських організацій і спілок (артілей, кооперативів тощо)³.

Досить значним був перелік цінностей, заборонених для вивезення. До нього потрапили готівкові паперові, золоті і срібні гроші всіх видів, за винятком польських паперових злотих у розмірі не більше 50 на одну людину, золото і платина, вироби зі срібла вагою більше 500 грамів на одну людину, перли загальною вагою більше одного карата на одну особу, дорогоцінні камені в необробленому вигляді, вироби з дорогоцінних каменів, а також золоті та срібні годинники з ланцюжками, обручки, срібні портсигари – не більше однієї штуки на особу, що досягла 18-літнього віку, предмети мистецтва і старовини, якщо вони склали колекції, а також всілякі процентні, дивідендні та облігаційні папери, векселі, транспортні квитанції, варрантні* свідоцтва, страхові поліси та інші документи майнового характеру. До списку заборонених для вивезення речей потрапили також автомобілі та мотоцикли, швейні машини (більше однієї на сім’ю), друковані видання і фото (за винятком особистих), зброя і предмети військового спорядження, мануфактура, готовий одяг, метали, металеві і шкіряні вироби, галантерея та інші предмети товарного характеру в обсягах, що виходили за потреби сім’ї, і навіть поштові голуби⁴.

* Варрант (інколи варант) (англ. warrant – повноваження, довіреність) – цінний папір, що дає її власникові право на купівлю деякої кількості акцій на певну майбутню дату за певною ціною. Зазвичай варранти використовуються при новій емісії цінних паперів.

Що ж стосується майна, яке залишали переселенці, то на нього складались відповідної форми описи. У статті вказувалось, що складати їх будуть спільно уповноважені та представники обох сторін, обов'язково враховуючи кількість майна та його якість. На основі складених описів Радянсько-Німецька Змішана Комісія з евакуації мала встановити вартість майна, яке не підлягало вивозу. Майно, що залишалось, бралось під державну варту і переходило в розпорядження сторони, на території якої воно залишалось. Що ж до землі, яка була у власності виселенців, то в угоді вказувалось, що вона “будет исключена из взаимных расчётов, и потому не подлежит включению в имущественные описи”⁵.

Четверта стаття першої частини угоди констатувала, що виселенці та їхній багаж звільняються від будь-яких оподаткувань та митних зборів, пов'язаних із виїздом. І остання, п'ята стаття, обумовлювала взаємні зобов'язання сторін щодо забезпечення переселенців та їхнього багажу на своїх територіях залізничним та автомобільним транспортом. Передбачалось, що з метою прискорення евакуації кожна зі сторін може скерувати на територію іншої автоколонни, чисельністю до 100 машин. У таких випадках приймальна сторона зобов'язувалась забезпечити автотранспорт паливно-мастильними матеріалами⁶.

Друга частина угоди має назву “Смешанная комиссия и Уполномоченные” і складається з п'яти статей (ст. 6–10). Вона визначала посадовців та органи, які відповідали за реальне здійснення самого процесу переселення, а також їхні повноваження.

Починалась ця частина шостою статтею, в якій вказувалось, що нагляд і сприяння виконанню укладеної угоди, а також захист інтересів осіб, що переселяються, і допомога їм покладаються на Урядові Делегації обидвох країн, Радянсько-Німецьку Змішану Комісію з евакуації та Головних Уповноважених з обох сторін. Стаття сьома чітко вказувала, що практичне здійснення евакуації проводять Головні Уповноважені. Причому, кожна зі сторін на території свого партнера призначала своїх Головних Уповноважених, а інша сторона у тих же пунктах призначала від себе Головних Представників. Головні Уповноважені та Головні Представники мали право на двох Заступників, а також право призначати Районних Уповноважених та Районних Представників, Територіальних Уповноважених і Представників та їхніх Заступників. Цим посадовим особам від обох сторін у цій же статті передбачались найширші можливості безперешкодного зв'язку як зі своїми урядами, так і між собою. Восьма стаття конкретно формулювала коло питань, якими відали Делегації сторін, Змішана Комісія та Головні Уповноважені:

- а) з'ясування чисельності, місцезнаходження та національності осіб, що підлягали переселенню, а також нагляд за їх реєстрацією;
- б) нагляд і контроль за правильним виконанням укладеної угоди;

в) сприяння правильності організації та планомірному ходу евакуації, нагляд за нею, а також розробка необхідних для цього технічних заходів⁷.

У дев'ятій статті обидві сторони зобов'язувались надати в розпорядження Змішаної Комісії та Уповноважених всі необхідні матеріали та засоби, щоб сприяти їм у виконанні покладених на них завдань. Декларувалось і сприяння з боку державних та громадських закладів та органів самоуправління обох сторін. В останній, десятій статті другої частини угоди обидві сторони ще раз гарантували членам Урядових Делегацій, Змішаних Комісій та Головним Уповноваженим право постійних та безперешкодних контактів зі своїми урядами радіотелеграфним, поштовим та дипломатично-куре'рським зв'язком. Офіційним та особистим приміщенням і архівам перелічених вище посадовців під час здійснення покладених на них функцій гарантувався статус екстериторіальності та імунітету. Крім цього, Територіальні Уповноважені користувалися пільгами, як службовці дипломатичних відомств. Тут же обумовлювалась процедура як відповідні посадовці, що займалися організацією переселення, отримують офіційні посвідчення⁸.

Що ж стосується самого механізму проведення акції переселення, то він був прописаний у третій частині угоди, яка називалась "Организация эвакуации" і охоплювала тринадцять статей (ст. 11–23). Одинадцять і дванадцять статті стосувалися реєстрації осіб, що виявили бажання переселитися, підготовки списків та необхідного переліку даних у них про кожну особу. Зміст цих статей передбачав і два способи майбутньої евакуації: залізницею та гужовим транспортом.

Тринадцять статей угоди найбільша за змістом і детально прописувала перелік, місця дислокації та кількість спеціально призначених для здійснення акції чиновників, а також процес виявлення бажаних переселитися та складання їх списків. Зокрема, у ній вказувалось, що кожна із двох Делегацій у Радянсько-Німецькій Змішаній Комісії призначає у відповідних населених пунктах другої сторони своїх Головних Уповноважених з двома Заступниками і не більш як 17-ма особами допоміжного персоналу від кожної сторони. Пунктами перебування Головних Уповноважених були визначені наступні: на боці Союзу РСР – місто Луцьк, на боці Німеччини – Холм і Ярослав. Що ж стосується Районних Уповноважених, то їм передбачався один Заступник і не більше 8-ми осіб допоміжного персоналу. Пунктами перебування Районних Уповноважених німецької сторони на радянській території були визначені міста Більск Підляський, Луцьк, Станиславів, Костопіль, Володимир-Волинський, Львів і Стрий. На німецькій території радянські Уповноважені перебували в містах Біла, Холм, Грубешів, Ярослав, Білгорай, Сянськ, Лісько, Новий Санч, Варшава і Лодзь. У районах компактного розселення потенційних переселенців призначалися ще й Територіальні Уповноважені та Представники від обох Сторін, що могли мати по одному Заступнику і не більше двох осіб допоміжного персоналу⁹.

Далі в цій статті прописувались конкретні кроки Уповноважених з організації переселення. Насамперед, вони мали зробити публікацію відповідного змісту оголошень у місцевих органах преси та окремими відбитками і в такий спосіб довести інформацію про майбутню евакуацію та порядок її проведення до місцевого населення. Другим кроком Уповноважених і Представників обох сторін мав бути прийом заяв від бажаючих переселитися у письмовій або ж усній формі протягом трьох місяців від дня оприлюднення оголошень. Причому, висловлювалось побажання подавати заяви “по можливості с документами о національності”. На третьому етапі Уповноважені на підставі особисто поданих заяв протягом десятиденного терміну мали скласти списки бажаючих переселитися і скерувати їх вищестоящим Уповноваженим та Представникам. Затвердження таких списків Районними Уповноваженими однієї сторони і Представниками другої мало бути достатньою умовою для здійснення евакуації осіб, вказаних у списках. В окремих, складних випадках, затверджувати списки могли Головні Уповноважені та Головні Представники Сторін. За умовами угоди четвертим етапом підготовчої роботи Головних та Районних Уповноважених мало бути затвердження в найкоротші терміни списків і розробка конкретних планів евакуації з вказаними у них маршрутами, перепускними пунктами, ешелонами і термінами. На підставі цих планів на місця віддавались відповідні директиви¹⁰.

У чотирнадцятій статті обумовлювався порядок виїзду сім'ями. Підкреслювалось, що переселення сімей проводилось лише на основі висловленого бажання всіма без винятку їх членами. Причому, за дітьми з 14-річного віку визнавалось право особисто вирішувати, виїжджати чи залишатись. Вказувалось і коло людей, які вважались членами сім'ї господаря-виселенця: дружина, діти, мати, батько, внуки, вихованці, а також інші домочадці, котрі спільно господарюють.

П'ятнадцята стаття вказувала на першочерговість під час переселення, по можливості, непрацездатних, хворих, інвалідів, старих, самотніх жінок і дітей, осіб, що перебувають під опікою держави. У цей перелік попали і особи, члени сімей яких перебували на території іншої сторони.

У шістнадцятій статті сторони погоджувалися, що перевірка майна на контрольно-пропускних пунктах буде здійснюватись вибірково і лише в окремих випадках суцільним оглядом.

Перелік контрольно-пропускних пунктів наводився в сімнадцятій статті. Ними стали такі населені пункти: Новогруд, Снядово, Чижов, Сем'ятичі, Брест-Литовськ, Ягодин, Устилуг, Любича, Перемишль, Ольховце(Вільхівці).

У статті вісімнадцятій обумовлювались порядок і форми доставки людей та вантажів. Зокрема, відзначалося, що доставка переселенців до пунктів відправки ешелонів здійснюється, в залежності від місцевих умов, як групами так і поодиночі. А от відправка через контрольно-перепускні пункти мала здійснюватись тільки ешелонами або вагонами. Витрати на перевезення людей і багажу у межах

своєї території кожна зі сторін мала робити за свій рахунок, зобов'язуючись, крім цього, надавати переселенцям необхідне санітарне обслуговування.

Побутові умови для переселенців передбачала стаття дев'ятнадцята. Зважаючи на те, що переселення мало відбуватися зимою, то сторони зобов'язувались забезпечити людей теплими вагонами, а хворих і немічних, по можливості, санітарними поїздами. Що ж стосується інфекційних хворих, то їх мали відправляти в особливому порядку або лише після одужання.

Двадцята стаття обумовлювала процедуру передачі транспортів з переселенцями. Представник держави, що відправляла, зобов'язаний був вручити під розписку представникові приймаючої сторони список осіб, що знаходились у транспорті. Крім цього, кожна зі сторін повинна була завчасно повідомляти свою прикордонну службу про проходження таких транспортів¹¹.

Останні три статті (21–23) стосувалися формальностей загального характеру, які є невід'ємною стороною дипломатичних документів. В них, зокрема, вказувалось, що укладена угода обома сторонами буде доведена до загального відома у формі особливого комюніке, а також, що складена вона російською та німецькою мовами у двох екземплярах, причому, при тлумаченні її обидва тексти вважаються автентичними. Вступала в дію угода з дня її підписання, тобто з 16 листопада 1939 року.

Засвідчувалась вона власноручними підписами Уповноважених обох сторін. Від радянської сторони ним був Голова Урядової Радянської Делегації у Радянсько-Німецькій Змішаній Комісії з Евакуації Максим Литвинов. Від німецької – Голова Урядової Німецької Делегації у Німецько-Радянській Змішаній Комісії з Евакуації Курт фон Кампгевенер (Kurt von Kamphevenner)¹².

Складовою частиною Угоди був ще й додатковий протокол, у якому доповнювався, конкретизувався чи уточнювався зміст деяких її статей. Більшість цих доповнень не носили істотного характеру і змісту, викладених в угоді статей не змінювали. Уваги заслуговують хіба що два з них.

Перше до статті третьої, що стосувалося майнових питань. У ньому, зокрема, вказувалося, що з метою полегшення роботи Змішаної Комісії із встановлення вартості тої частини майна виселенців, яка залишалася, Сторони дадуть вказівки своїм Уповноваженим та Представникам здійснювати на місцях попередню оцінку того майна, яке виселенці залишали, але без участі його власників. Появу цього доповнення, напевно, слід пояснити не стільки метою полегшити роботу Змішаної Комісії, скільки намаганням Сторін убезпечити себе від можливого затягування або й конфліктів під час розгляду питань з оцінки майна, якщо б вони відбувалися у присутності його власників. Очевидно, що дипломати заздалегідь передбачали невдоволеність більшості господарів тими сумами оцінки їхнього майна, які їм могли запропонувати представники Змішаної Комісії, і тому вирішили позбавити їх участі у цьому процесі¹³.

Друге істотне доповнення було до статті вісімнадцятої і стосувалося воно тих місцевих органів, в межах територіально-адміністративних повноважень яких

пролягали маршрути гужових транспортів переселенців. Вони зобов'язані були, по можливості, сприяти їм у питаннях організації розміщення та харчування. Якщо зважити на той факт, що переселення відбувалося в умовах досить суворої зими 1939–40 рр., то питання ночівлі та харчування для тих, хто їхав підводами чи санями були далеко не другорядні. Тут без допомоги місцевих органів обійтися було неможливо. Для тих виселенців, що евакуювалися залізницею, ці проблеми не були такими гострими і вирішувалися простіше залізничною адміністрацією¹⁴.

І завершувалася Угода двома додатками, які теж були складені російською та німецькою мовами. Додаток перший – це форма опису майна евакуюваних, що охоплювала всі його види: житлові та господарські споруди, мертвий інвентар, худобу та інше особисте майно. Ця форма мала використовуватись для статистичного обліку. Другий додаток мав служити формою опису лише того майна, яке залишали виселенці на місцях свого попереднього проживання¹⁵.

В цілому ж Угода досить чітко обумовлювала практично всі сторони акції переселення німецьких колоністів Західної Волині та Галичини на територію Польщі, окупованої фашистською Німеччиною, і стала юридичною основою її практичного здійснення впродовж трьох зимових місяців 1939–40 рр.

THE LEGAL BASIS FOR RESETTLEMENT OF THE GERMAN IN WESTERN UKRAINE AND WESTERN BELARUS TO POLAND (1939–1940)

Mykhailo KOSTYUK

Lutsk National Technical University,
Department of Engineering Pedagogics, Psychology and Ukrainian studies

The article covers the content of the Soviet-German Agreement of 16 November 1939, which contains documental base of resettlement of German colonists from Western Ukraine and Belorussia to the territory occupied by Nazi Germany of Poland in the winter 1939–40.

Key words: agreement, evacuation, property, descriptions, Mixed Commission, Authorized Persons, checkpoints.

¹ Соглашение между правительством Союза Советских Социалистических Республик и Правительством Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территорий бывшей Польши, отошедших в зону государственных интересов Германии, и немецкого населения с территорий, отошедших в зону государственных интересов Союза ССР // Politische Archiv des Auswartiges Amtes (Політичний архів Міністерства закордонних справ ФРН). – R. 104149. – В. 370054 – 370068.

² Ibid. – В. 370055.

³ Ibid. – В. 370055–370056.

⁴ Ibid. – В. 370056.

⁵ Ibid. – В. 370057.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid. – В. 370057 –370058.

⁸ Ibid. – В. 370059–370059.

⁹ Ibid. – В. 370059–370060.

¹⁰ Ibid. – В. 370060–370061.

¹¹ Ibid. – В. 370061–370062.

¹² Ibid. – В. 370062.

¹³ Ibid. – В. 370063.

¹⁴ Ibid. – В. 370064.

¹⁵ Ibid. – В. 370065–370068.